

ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ УКРАЇНИ

В.М. Малюга, кандидат сільськогосподарських наук

В.Ю. Юхновський, доктор сільськогосподарських наук

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Описано місце, роль і сучасний стан захисних лісових насаджень у рамках виконання загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 рр. Висвітлено основні принципи формування екомережі та їх застосування на різних етапах реалізації програми.

Ключові слова: *захисні лісові насадження, екологічна мережа, принципи, біорізноманіття, екологічні коридори, ядра екомережі.*

Кінець другого тисячоліття був ознаменований пробудженням громадської думки світової спільноти щодо невідкладного вирішення проблеми глобальної екологічної кризи, що є загрозою подальшого існування і розвитку суспільства. Доленосною подією для України стало прийняття Закону України “Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 рр.” [4]. Програма розроблена в контексті вимог щодо подальшого опрацювання, вдосконалення та розвитку екологічного законодавства України, а також відповідно до рекомендацій Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (1995 р.) щодо питання формування Всеєвропейської екологічної мережі як єдиної просторової системи територій країн Європи з природним або частково зміненим станом ландшафту.

Мета дослідження. Проаналізувати місце, роль і сучасний стан захисних лісових насаджень у рамках виконання загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 рр.

Матеріали і методика дослідження. Питання формування екомережі не є чимось абсолютно новим. Адже ще В.В. Докучаєв [1], який очолював Особливу експедицію у 1892–1899 рр., висловив ідею раціональної організації території, тобто оптимального співвідношення між орними землями, луками, лісами і водними ресурсами. Вже тоді виникали серйозні проблеми, хоча такої шкоди навколишньому середовищу, як нині, завдано ще не було.

Друге серйозне повернення до проблем навколишнього середовища відбулося після Другої світової війни (1948–1953 рр.) у середині ХХ ст. Постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) у 1948 р. “Про план полезахисних насаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництво ставків і водойм для забезпечення високих і сталих врожаїв у степових і лісостепових районах європейської частини СРСР” [2] було створено сотні тисяч гектарів полезахисних лісових смуг. Проте і цьому плану не судилося бути до кінця втіленим у життя, хоча багато чого вдалося досягти. За радянських часів неодноразово поверталися до проблем екології, особливо коли саме природне середовище нагадувало: посухами, суховіями, пиловими бурями та іншими катаклізмами. Але окрім постанов партії потрібні були дії, а на них, як завжди, не вистачало коштів. Тому поставлене ще В.В. Докучаєвим завдання раціональної організації території і сьогодні є актуальним, бо, на жаль, так і залишилося остаточно не вирішеним.

Тому втретє (ймовірно в останнє – ХХІ століття) Природа нагадала про себе (про неможливість природного відновлення) для всього людства. Нам випало жити в геологічний період розвитку Землі, який дехто називає техногеном. Ще на початку ХХ ст. В.І. Вернадський висловлював думку про те, що людина перетворюється в основну геологоутворювальну силу Планети. Сьогодні монополізм людини, як біологічного виду, має надзвичайний прояв. Тому екологічні кризи в історії людства неминучі. Вони обертаються перебудовою не лише біосфери, а й усієї верхньої оболонки планети, стають епохальними подіями історії Землі [3].

Відбувається деградація природного середовища під впливом господарської діяльності людства, що зумовлене, головним чином, нераціональним спрямуванням людського інтелекту передусім не на збереження й оптимізацію середовища свого існування, а на забезпечення непомірного зростання суспільного споживання шляхом посиленої експлуатації ресурсів цього середовища.

Зміст ідеї створення національної екологічної мережі полягає в тому, щоб: забезпечити сталий, екологічно збалансований розвиток України; досягти реальної охорони навколишнього природного середовища; задовольнити сучасні та перспективні економічні, соціальні, екологічні, культурні та інші інтереси суспільства.

Екомережа – єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування й відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин і т.д. [4].

Структурними елементами екомережі виступають природні ядра, сполучні (екокоридори) території, буферні зони, відновлювальні території.

Зазначені елементи екомережі включають: території та об'єкти природно-заповідного фонду, як основні природні елементи екомережі, а саме – природні заповідники, біосферні заповідники, національні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятники природи тощо; водні об'єкти (ділянки моря, озера, водосховища, річки тощо) водно-болотні угіддя, водоохоронні зони, прибережні захисні смуги тощо; ліси природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення, а також захисні ліси, які виконують переважно водоохоронні, ґрунтозахисні та інші захисні функції [6]; курортні та лікувально-оздоровчі території з їх природними ресурсами; рекреаційні території для організації масового відпочинку та туризму; інші природні території (ділянки степової рослинності, луки, пасовища, кам'яні розсипи, піски, солончаки тощо); земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні

угруповання, занесені до Зеленої книги України; земельні ділянки, які є місцями перебування чи зростання видів тварин і рослин, що занесені до Червоної книги України; частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання – пасовища, луки, сіножаті тощо; радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають окремій охороні, як природні регіони з окремим статусом.

Реалізацію Програми формування екомережі (рис. 1, 2) розраховано на період до 2015 р. у два етапи. *На першому* (2000–2006 рр.) етапі передбачалося забезпечити збільшення площ окремих елементів національної екомережі, застосування економічних важелів сприяння її формуванню на землях усіх форм власності, створення відповідної нормативно-правової бази, здійснення комплексу необхідних наукових досліджень та організаційних заходів. *На другому* (2007–2015 рр.) етапі заплановано площу екомережі довести до рівня необхідного для забезпечення екологічної безпеки країни, введення в дію сталої системи природоохоронних заходів збереження ландшафтного і біологічного різноманіття.

Картосхема екологічної мережі України

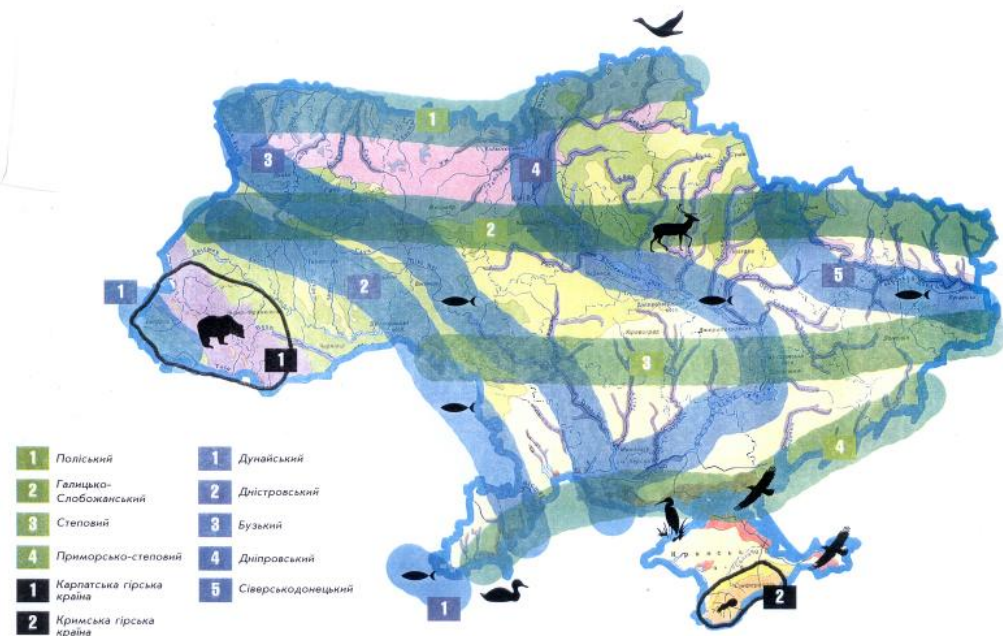

Рис. 1. Схема національної екологічної мережі України.

До закінчення програми передбачено (за прогнозними даними) створити 1697,7 тис. га захисних лісових насаджень, у тому числі: захисні лісові насадження – 947,9 тис. га; полезахисні лісові смуги – 174,3 тис. га; заліснення деградованих та забруднених земель – 575,5 тис. га.

Рис. 2. Загальний вигляд екологічної мережі України в межах Європи.

Принадно зазначити, що науковці Національного університету біоресурсів і природокористування України стояли біля витоків розроблення схеми екологічної мережі України, яка стала основою для прийняття Програми [4]. Серед них професор М.І. Гордієнко, доцент В.М. Малюга, аспірант В.П. Корнієнко.

Ліс є екологічним стабілізатором довкілля. Захисні лісові насадження виступають важливим елементом національної екологічної мережі. Насадження, які людина створює штучним шляхом з урахуванням законів природи, з часом (поступово, поетапно завдяки ростові й розвитку, формуючи відповідні лісорослинні умови) стають наближеними до природного біоценозу. Ліс і захисні лісові насадження – надійні охоронці, захисники і відтворювачі природного середовища безпечними методами.

Захисні лісові насадження разом із пралісами та іншими природними лісами, змінюючи мікроклімат зайнятих територій, позитивно впливають і на макроклімат, тобто на все довкілля, тому вони виконують справжню глобальну місію. Графічна модель екосистеми природоохоронної території зображена на рис. 3.

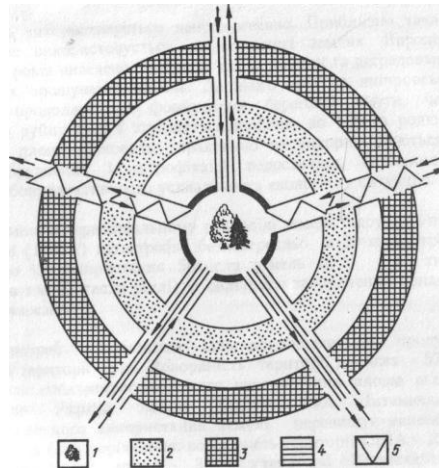

Рис. 3. Графічна модель екологічної системи природоохоронних територій за С.А. Генсирком (1992):

1 – заповідники; 2 – заказники, природні національні парки, лісопарки; 3 – пам'ятки природи та садово-паркового мистецтва, ботанічні, зоологічні сади; 4 – водоохоронні смуги вздовж річок, навколо озер, інших водойм, поле-, ґрунтозахисні лісові насадження, захисні смуги вздовж залізниць; 5 – яружно-балкові землі, крутосхили, заболочені території, заплави річок

Представлена модель є ідеальним варіантом, якого в реальних умовах не існує. Заповідні території (ядра) в Україні, на жаль, межують безпосередньо з територіями інтенсивного господарювання, а буферні зони залишаються мрією. Тому діючи за запропонованою раніше схемою в багатьох регіонах України розроблені на обласному рівні екомережі, проте підходи різні, а головне не все враховано, зокрема, до біорізноманіття відноситься сама людина, а відтак всі урбанізовані території за місцем проживання, де існує чимало вагомих проблем. Постала актуальна задача розробити основні принципи формування екомережі з подальшим можливим врахуванням територіальних особливостей різних регіонів України. Те, що вже напрацьовано по регіонах, повинно бути відповідним чином доповнено. Тоді, на основі узагальнених даних, можна одержати повну картину майбутньої екомережі України.

Нинішній стан захисних лісових насаджень, їх функціонування і захисна ефективність знаходяться ще не на належному рівні. Необхідний комплекс заходів щодо вдосконалення й інтенсивності господарювання в них, а саме рубок догляду, підвищення їх стійкості та своєчасної зміни поколінь.

На сучасному етапі єдиний лісомеліоративний комплекс повинен включати: полезахисні лісові смуги, протиерозійні насадження по прибалкових і надрічкових схилах, яружно-балкових системах та берегах річок, системи захисних лісонасаджень водосховищ, каналів; класичні й нові лісові масиви комплексного призначення, зелені зони, насадження на пісках, меліюфонді, рекультивованих землях, придорожні смуги, алеї тощо. Із природних насаджень слід вказати байрачні діброви й заплавні ліси.

Сукупність усіх цих насаджень має багатоцільове призначення. У кожного їх виду існує провідна функція. Але всі вони за своєю роботою багатофункціональні, виконують різноманітні природоохоронні, середовище перетворювальні, соціальні й сировинні функції. Захист земель від ерозії, полів від пилових бур, суховіїв і засух, різних угідь та водоймищ від замулення й забруднення, меліорація безпосередньо розміщених під ними та прилеглих площ, робота на урожай, збагачення природи та естетики місцевості, зв'язування вуглекислоти і вивільнення кисню, утворення деревини та низки не деревних продуктів – ось далеко не повний перелік функцій комплексу цих насаджень. Різноманітні прижиттєві функції їх інтегруються та виливаються в могутній чинник перетворення ландшафту і формування екологічного стабільного середовища степової та лісостепової зон. У доброякісному перетворенні й збагаченні природи Степу і Лісостепу – головне призначення лісомеліоративних насаджень.

Ефективність роботи всіх названих насаджень, їх віддача залежать від стану, внутрішньої екології й основних структурних частин: деревостану, підросту, підліску, підстилки, трав'яного покриву, ґрунту, лісової фауни. Робота полезахисних лісових смуг визначається їх висотою, конструкцією, ажурністю вертикального профілю; протиерозійних – їх шириною (по схилах),

протяжністю (по улоговинах), густотою узлісь, зімкнутістю і глибиною пологу деревостану, розвинутим підліском, потужністю, пухкістю і суцільним покривом лісової підстилki, пористістю ґрунту, його насиченістю коренями тощо. Важливе значення мають особливості густоти, росту і взаємовпливу деревостану й підліску, стійкість, довговічність та відновлювальна здатність насаджень у цілому.

Рівень використання насаджень значною мірою залежить від рівня господарювання, вчасного проведення в них необхідних заходів.

Якщо досягнення України в лісорозведенні безперечні, то вирощування і використання створених насаджень не досягло належного рівня. Потенціал охоплених ними площ, потенціал насаджень, деревних порід і чагарників, які їх становлять, відносно можливих рівнів захисно-меліоративної роботи, продукування кисню, деревини та іншої продукції використовується не повністю. Мають місце часткові усихання й відпад насаджень. Це пов'язано з недоліками у веденні господарства в насадженнях, а саме недостатністю в них рубок догляду, лісозахисних заходів, випасанням худоби, відсутністю належної охорони, пожежами та засміченням піднаметового простору побутовим сміттям.

Інтенсифікація лісокористування стосовно захисних лісонасаджень означає найшвидше доведення їх до максимально можливого рівня виконання ними свого цільового призначення на основі максимальної реалізації їх потенціалу в частині енергії і тривалості росту, високорослості, пагоноутворення, утворення та функціонування листя, продукування кисню, деревини, не деревних продуктів, а також підвищення стійкості, довговічності та забезпечення здатності до природного відновлення насаджень.

Питання оптимізації лісистості території надзвичайно актуальне і в його вирішенні важливо вміти вдало просторово розмістити захисні лісові насадження на території певних водозбірних басейнів починаючи з елементарних, як то балкових, а далі в органічному поєднанні басейнів малих, середніх і великих річок [8].

Важливою частиною системи лісомеліоративних насаджень на привододільному ерозійному фонді, в зоні живлення ґрунтових вод, виступають полезахисні лісові смуги (вони ж запобігають розвитку дефляційних процесів). На присітковому ерозійному фонді, в зоні формування поверхневого стоку, важливу роль відіграють стокорегулювальні насадження, а також прияружні, прибалкові та частково кольматуючі по водопідвідних тальвегах. На території гідрографічного ерозійного фонду, в зоні живлення підруслових вод, домінують масивні насадження на яружно-балкових землях, кольматуючі на конусах виносів і по тальвегах, а також безпосередньо водоохоронні: прируслові, берегозахисні та насадження в заплавах і верхів'ях річок.

Усі види лісомеліоративних насаджень, що діятимуть в системі, при комплексному поєднанні з іншими фітомеліоративними заходами здатні максимально можливо забезпечити безперервність і єдність структурних елементів загальної екологічної мережі, зберегти біологічне та ландшафтне різноманіття [7].

Висновки. Враховуючи вищевикладені вимоги до функціонування екомережі, роль і місце в ній захисних лісових насаджень розроблено основні принципи формування екомережі, які охарактеризовано нижче.

Антропоцентричний принцип є визначальним, оскільки безпосередньо пов'язаний з впливом людини на природне середовище як негативним, що призвело до глобальної екологічної кризи, так і позитивним (узгодженим, гармонізованим), здатним сприяти раціональному використанню, збереженню та відтворенню природоресурсного потенціалу.

Принцип раціонального використання природних ресурсів передбачає дотримання закону збереження. Не бери в природному середовищі для використання зайвий природний ресурс, не займайся марнотратством, будь ощадливим у використанні вичерпних копалин, сприяй відтворенню невичерпних відновних ресурсів. Ґрунтову родючість, як безцінний земельний ресурс, маємо використовувати ощадливо, сприяючи її відновленню.

Принцип пертинентності. Врахування впливу, який здатний поширюватись як на території зайняті лісовими насадженнями, так і на прилеглі, що забезпечує надійний захист сільськогосподарських угідь, сприяє формуванню стійких і високопродуктивних лісоаграрних ландшафтів. Лісові насадження здатні діяти вище, глибше, далше за будь-яке інше рослинне угруповання.

В основі *принципу плановості і системності* покладено максимальне врахування особливостей сучасного стану і перспективного розвитку всіх природних регіонів України та з'єднання їх в єдиний екологічний простір. Мається на увазі врахування сучасного екологічного стану урбанізованих територій (селищ, містечок, міст, мегаполісів тощо), доведення його до нормального для проживання; перспективний розвиток у плані гармонізації відносин людини з природним середовищем; рухатися відомим шляхом – вдосконалення місцевого самоврядування.

Принцип гласності – публічного поширення правдивої інформації щодо виконання законів, обміну позитивним досвідом різних регіонів.

Принцип застосування природоохоронної ідеології. Застосування останньої повинно об'єднати все суспільство у подоланні екологічної кризи та налагодженні нормальних відносин як у суспільстві, так і з оточуючим середовищем, невід'ємною часткою якого є сама людина, поза яким вона існувати не може.

Описані принципи повинні пронизувати всі етапи формування екомережі. На першому етапі має бути здійснена інвентаризація захисних лісонасаджень з характеристикою їх сучасного стану. Одночасно досліджуються антропогенні навантаження на ландшафти і оцінюється його екологічна ситуація.

Надалі слід виділити через нанесення на карті озеленені урбанізовані території загального користування, об'єкти природно-заповідного та історико-культурного фонду. Водночас досліджуються і визначаються насадження з найбільшим біотичним різноманіттям, виокремлюються степові ділянки із непорушеним, а також відновлюваним біорізноманіттям.

Наступним кроком (або одночасно з попереднім) реалізується суворий режим збереження і цільового використання природних ресурсів. Під час розроблення регіональних екомереж необхідно звести дані про екомережу місцевих рівнів у районі, області. Паралельно виконуються розрахунки і проектування відсутніх ланок екомережі.

Реалізація принципів формування національної екологічної мережі на кожному з її етапів забезпечить виконання загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України у зазначені терміни.

Список літератури

1. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь / Докучаев В.В. – М. : Сельхозгиз, 1953. – 152 с.
2. Эйтинген Г.Р. Лес в степи / Эйтинген Г.Р. – М. : Сельхозгиз, 1949. – 136 с.
3. План действий – “Устойчивые Нидерланды”. – М. : Экспресс, 1995. – 69 с.
4. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки : Закон України // Урядовий кур’єр. – 2000. – № 37; Орієнтир. – 2000. – № 207. – С. 3–16.
5. Про меліорацію земель : Закон України // Урядовий кур’єр. – 2000. – № 29. – С. 3–10.
6. Про внесення змін до Лісового кодексу України : Закон України №3404-IV // Лісовий і мисливський журнал. – 2006. – № 2. – С. 1–15.
7. Малюга В.М. Лісівничі особливості та меліоративна роль протиерозійних і водоохоронних насаджень / В.М. Малюга // Науковий вісник НАУ. – К., 1998. – Вип. 8. – С. 154–157.
8. Юхновський В.Ю. Лісоаграрні ландшафти рівнинної України: оптимізація, нормативи, екологічні аспекти / В.Ю. Юхновський. – К. : Інститут аграрної економіки, 2003. – 273 с.

Описаны место, значение и современное состояние защитных лесных насаждений в рамках реализации общегосударственной программы формирования национальной экологической сети Украины на 2000–2015 гг. Освещены основные принципы формирования экосети и их применение на различных этапах выполнения программы.

Ключевые слова: *защитные лесные насаждения, экологическая сеть, принципы, биоразнообразие, экологические коридоры, ядра экосети.*

The place, role and current state of protective forest stands in the frame of fulfillment of the state program of formation of the national ecological network of Ukraine for 2000–2015 years have been described. The main principles of formation of the econetwork and their application on the different steps of the program realization have been displayed.

Keywords: *forest protective stands, ecological network, principles, biodiversity, ecological corridors, centers of econetwork.*